

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

УДК 94(477)“1932/1936”

Микола Горох
(Чернігів)

“Торгсин” та його представлення в музейних експозиціях

Музей – це культурно-освітній та науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам’ятки матеріальної й духовної культури, природничонаукові колекції [1]. Саме таке визначення ми віднаходимо у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови”. Відвідувач музею має унікальну можливість перенестися на кілька століть назад, поглибити свої знання про життя предків, оглянути старовинні речі, відчути злети та падіння, які переживали окремі особистості й цілі народи в певний період історії.

Кожен музей намагається привабити до себе відвідувачів чимось особливим, неординарним, неповторним. Пошук речей, що будуть виокремлювати даний музей із когорти інших, продовжується щодня. Перед музейними працівниками стоїть непросте завдання – привернути увагу сучасної людини до музеїв. І якщо експозиції, що присвячені археології, етнографії, періодам Київської Русі чи козаччини, продовжують користуватися більш-менш стабільною увагою з боку пересічного відвідувача, то цікавість до подій ХХ ст. (зокрема доби існування Радянського Союзу) суттєво знизилася. Досить часто можна почути, що “ми це все знаємо, бачили”. Працівники музею повинні віднайти нові шляхи висвітлення даного періоду, показати його в несподіваному ракурсі, висвітлити невідомі сторінки життя, що вразять людину.

Останніми роками даний період поповнився великою кількістю невідомих раніше сторінок. Особливо це стосується історії 1930–х років. Експозиції поповнилися новими темами: Голодомор 1932–1933 років, Великий терор тощо. Проте, далеко не всі сторінки життя віднайшли своє відображення як у музейних експозиціях (нерідко – й у музейних фондах загалом).

Однією з таких сторінок є історія “Торгсину”. Крамниці даної організації функціонували в більшості районних центрів Чернігівської області, а пам’ять про них ще продовжує жити в розповідях людей, що пережили страшні роки Голодомору.

Історіографія “Торгсину” на сьогодні є досить скромною. Вона складається з однієї монографії та кількох десятків статей. Основними дослідниками історії “Торгсину” є О. Осокіна [2], В. Марочко [3] та І. Павлова [4]. Фактично недослідженою залишається регіональна історія цієї торгової мережі. Фрагментарні відомості про створення та діяльність Чернігівської обласної контори подибуємо в працях Т. Демченко [5] та С. Сергєєвої [6].

Дана стаття має на меті обґрунтувати необхідність представлення “Торгсину” в музейних експозиціях. Досягнення поставленої мети можливе лише після вирішення ряду завдань, а саме: висвітлення основних етапів становлення та діяльності об’єднання, поширення його на території Чернігівської області, а також визначення основних тематик, для висвітлення яких можна залучити експонати, що безпосередньо пов’язані з функціонуванням організації.

Об’єктом дослідження є Чернігівська обласна контора “Торгсин”, а предметом – способи та форми представлення об’єднання в музейних експозиціях.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на момент її створення в жовтні 1932 р. [7], а хронологічні – часом існування Чернігівської обласної контори (1932–1936).

“Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР”* була створена 18 липня 1930 р. постановою Народного комісаріату торгівлі СРСР. На момент появи “Торгсин” був невеликим відділом у системі столичної торгівлі, що підпорядковувався Московському міському управлінню торгівлі – Мосторгу. Перед новоствореною організацією ставилося важливе завдання: не допустити, щоб іноземці, які відвідують СРСР, вивозили валюту назад. “Торгсин” мав стати тим об’єднанням, яке сконцентрує в собі всі торгові операції з іноземцями на території величезної держави. Першочергово він почав з’являтися в найбільших містах держави та портах. Серед основних його завдань було постачання іноземних суден і радянських кораблів закордонного плавання. Першими відвідувачами “Торгсину” були іноземні туристи та транзитні пасажери-іноземці [8]. В січні 1931 р. “Торгсин” реорганізували в окреме об’єднання, яке на Україні мало свої філії. Наступним кроком стало допущення радянських громадян (з 14 червня 1931 р.) до крамниць об’єднання, де вони могли купувати товари за золоті монети старого карбування [9]. В Україні функціонувала Всеукраїнська контора “Торгсин”, що була філією вище згаданого всесоюзного об’єднання. З 1 квітня 1932 р. почали утворюватися області, а разом із ними почали з’являтися й обласні контори “Торгсину” [10]. Поступово сформувалася більш-менш струнка організаційна

* Це повна офіційна назва. Але більш уживаною була “урізана” назва “Торгівля з іноземцями” – звідси й широко користована в побуті скорочена назва “Торгсин” (від російського “Торговля с иностранцами”), яка й увійшла в історіографію.

структура, яка мала наступний вигляд: всесоюзне об'єднання – всеукраїнська контора – обласна контора – регіональні філії (міжрайонні бази, відділення й окремі крамниці).

Завдання, що ставилися перед об'єднанням, мали велике економічне та політичне значення. “Торгсин” мав мобілізувати іноземну валюту, що надходила до СРСР з-за кордону, особливу валюту, що осідала всередині країни. Експерти Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції обґрунтовували необхідність роботи організації наступним чином: “В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, але золото свою цінність зберегло, тому його слід зібрати за допомогою системи “Торгсину” та направити на службу інтересам пролетарської країни” [11].

Розпорядженням №165 по Всеукраїнській конторі “Торгсин” від 21 листопада 1932 р. в Чернігівській області організувалося представництво з дислокацією в м. Чернігові [12]. З 1 січня 1933 р. Чернігівська обласна контора вже мала всі необхідні умови для ефективної роботи [13].

Фрагмент вітрини Глухівського міського краєзнавчого музею. Праворуч – коробка з-під халви зі знаком “Торгсин” на кришці

На початку 1933 р. торгова мережа обласної контори “Торгсин” складалася з 4 універмагів: в Чернігові, Ніжині, Конотопі (перейшли від Київської облконтори “Торгсину”) та в Ромнах (від Харківської облконтори) [14]. Водночас постало питання про розширення мережі ще на 5 крамниць. Вони повинні були з’явитися в Прилуках, Глухові, Сновську (нині Щорс), Семенівці, а також іще одна крамниця в Чернігові [15]. Найбільшої своєї чисельності Чернігівська обласна мережа “Торгсину” досягла в серпні 1933 р. (21 торгова точка) [16].

Проіснувало об'єднання до лютого 1936 р., коли (згідно з наказом Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР від 20 січня 1936 р. (що ґрунтувався на рішенні Ради Народних Комісарів СРСР від 14 листопада 1935 р) його було ліквідовано. Саме тоді була поставлена своєрідна крапка в існуванні унікальної державної золотозаготівельної організації. Народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольц наголошував на тому, що “Торгсин” відіграв велику роль у становленні “соціалістичної промисловості з освоєння цілого ряду нових видів товарів широкого вжитку” та “впровадження культурних прийо-

мів та методів радянської торгівлі в справі виховання значної кількості кваліфікованих кадрів торгових працівників” [17]. Крім того, цей урядовець зазначив, що за цей час було мобілізовано для держави валютних цінностей на суму 287 млн. крб., що “без сумніву стало суттєвим вкладом в справу індустріалізації Радянського Союзу” [18].

Більшість архівних матеріалів, пов’язаних із діяльністю “Торгсину”, залишалися донедавна засекреченими. Здебільшого документи даної організації йшли під грифом “таємно” чи “цілком таємно”. Й до сьогодні майже два десятки справ Всеукраїнської контори Всесоюзного об’єднання з торгівлі з іноземцями “Торгсин” за 1932–1935 роки (ф. 4051), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, залишаються недоступними для дослідників.

Незважаючи на те, що з часу існування “Торгсину” пройшло більше семидесяти років, у музейних працівників і колекціонерів все ж таки є можливість віднайти речі, які безпосередньо пов’язані з історією об’єднання.

Унікальні експонати з історії Чернігівської обласної контори “Торгсин” зберігаються в Глухівському міському краєзнавчому музеї та Путивльському краєзнавчому музеї. Так, у Глухові зберігається коробка з-під халви, на кришці якої ми можемо побачити символ організації. Керівництво досить прискіпливо ставилося до зображення емблеми “Торгсин”. Так, усі обласні контори отримали 15 березня 1933 р. повідомлення, в якому зазначалося, що більшість філій продовжують друкувати об’яви та випускати рекламу без торгової марки “Торгсин” чи подають її в перекрученому вигляді. Наголошувалося: “Торгова марка Торгсин встановлена не для прикраси, а для того, щоб навіть неписьменний зміг знайти наші крамниці, рекламу та об’яву. У всіх об’явах торгова марка повинна друкуватися двома кольорами: чорною та білою при чому трикутник повинен бути даний чорною фарбою, а велика літера “Т” – чорною фарбою з просвітом” [19].

У Путивльському краєзнавчому музеї зберігається світлина із зображенням місцевої крамниці “Торгсин”. Датовати її можна 1933–1934 роками – часом коли функціонувала філія у Путивлі. На ній можна роздивитися не лише працівників торгової точки та внутрішній її вигляд, але й товари, що реалізовувалися об’єднанням, інвентар, який використовувався. Цілком можливо, що подібні раритети зберігаються і в інших музеях або в приватних колекціях. У домашніх фотоальбомах звичайних людей можуть зберігатися зображення їхніх родичів, які в 1932–1936 роках були працівниками “Торгсину”.

Особливу цікавість організація має викликати у боністів [20], адже “Торгсин” мав власну форму “грошей”. За час існування об’єднання останні зазнавали кількарізких змін. Спочатку були бони або товарні ордери “Торгсину” (або як їх скорочено писали за абрєвіатурою – ТОТ), що являли собою своєрідний заміник грошей [21]. Їхня номінальна вартість коливалася від 1 коп. до 25 крб. (загалом було 11 номіналів). Типографське оформлення ордерів було єдиним на всій території СРСР. Кожен ТОТ обов’язково мів печатку з назвою міста, в якому власник мав право його використати [22]. Протягом 1932 р. було здійснено 2 випуска товарних ордерів “Торгсин”. Перший випуск був надрукований Держбанком на папері з водяними знаками. Наприкінці 1932 р. ці ТОТ’и були замінені на товарні ордери другого випуску, що друкувалися на папері без водяних знаків [23]. На обох випусках знаходилися факсимільні підписи голови правління та одного члена правління об’єднання “Торгсин”. На звороті кожного ТОТ’у можна було прочитати правила його використання. Так, у разі повернення покупцями невикористаних ордерів Торгсин розраховувався виключно радянською валютою, тобто повернути цінності чи іноземну валюту було неможливо.

Крім того, заяв про втрату товарних ордерів не приймали, а за спекулятивний пере- продаж винних повинні були карати за усією суворістю закону [24].

З метою покращення товарно-грошового обігу в системі з липня 1933 р. вводилися товарні книжки нового зразка. Головною відмінністю книжок стала наявність окре- мих купюрних талонів певної вартості. Під час оплати дані талони вирізалися на не- обхідну суму. Передбачалася наявність двох типів книжок: односторонньої (на пред'явника) та іменної. Дані книжки можна було отоварювати в будь-якій крамниці міста без закріплення за крамницею, яка її видала [25].

Одержувачі переказів на суму переказу могли одержати спеціальну розрахункову книжку. Вона була схожою на книжку ощадкаси і складалася з титульного та розра- хункових талонів. З метою контролю за отоварюванням чеків книжок у момент її ви- дачі власник на першому титульному талоні (особовому рахунку) залишав зразок вла- сного підпису для подальшого порівняння. Якщо власник такої книжки був непись- менний, то про це ставилася відповідна помітка [26].

“Торгсин” у першу чергу цікавило золото. Але мережа цієї торгової організації з не меншою спритністю і задоволенням “мобілізувала” в населення срібло, іноземну валюту, пізніше – дорогоцінне каміння. Золото приймали в усіх його проявах: брухт, ювелірні, художні та побутові вироби; монети, злитки, золотий пісок (шліхт), саморо- дки. Натомість категорично заборонялося приймати золоте церковне начиння, оскіль- ки майно церкви було націоналізоване. Церковні предмети (згідно з положенням про припинення прийому золотих і срібних предметів церковного начиння) в приватному володінні вважалися вкраденими у держави й підлягали негайній конфіскації [27].

Оцінювача здебільшого турбувала лише правильність визначення ваги виробу та проби металу, а художня цінність предмету було питанням другорядним. Вражає тех- ніка прийому цінностей. Інструкція з випробування якості золота, яке скуповується, та розрахунку за нього зазначала, що за зовнішнім виглядом (на око) виявити підроб- ку майже неможливо. Пропонувалося на виробі зробити надріз напилком чи голкою та капнути туди азотної кислоти для перевірки. Якщо об'єкт був повним всередині, в ньому робили великий надріз або просто розламували [28]. Нікого не цікавило ні ювелірна, ні художня вартість предмету побуту. До всього додавалася нестача реак- тивів і низька кваліфікація приймальників.

Зокрема, в музейній експозиції можна показати історію “життя” ювелірного виробу від його виготовлення до втрати в приймальних пунктах об'єднання. Останній може бути представлений за допомогою спеціальних меблів і інструментів. Головним атри- бутом даного закладу був стіл із бортиками та склом із боку клієнта, в якому були шухляди з отворами для відповідних проб золота та срібла. Поверхня столу накрива- лася склом, лінолеумом або металевим листом, щоб “не втратити жодної пилин- ки” [29]. Поряд знаходилися спеціальні технічні ваги для зважування золотих або срі- бних виробів, а також комплект ваг і дрібних важків; набір реактивів у пляшечках для визначення проби металу [30]. Серед інструментів, що використовувалися приймаль- ником, головне місце відводилося плоскогубцям, кусачкам, шаберу, напилку, магніту, годинниковій викрутці, ножицям по металу, ковадлу та молотку [31]. Ось такими ін- струментами на очах у здавача робітник Держбанку встановлював достовірність на- даного дорогоцінного металу, а потім визначав його пробу.

Таким чином, поповнення музейної колекції предметами, що пов'язані з історією “Торгсину”, сприятиме більш повному висвітленню подій 1930-х років загалом і Го-

лодомору 1932–1933 років зокрема. Крім того, гадаємо, товарні ордери “Торгсину” прикрасять колекцію паперових грошей і бонів будь-якого музею. Створення інтер’єру приймального пункту чи крамниці допоможе унаочнити й більш глибоко зрозуміти сутність і основні напрямки торгової політики радянської держави передвоєнного десятиріччя, а також побут людей того часу.

Джерела та література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 694.
2. *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104.; *Вона жс:* За фасадом “сталінського изобилія”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *Вона жс:* Золото для индустриализации: “Торгсин”. – М., 2009. – 592 с.
3. *Марочко В.І.* “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103.; *Він жс:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Він жс:* Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам’ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.; *Він жс:* Торгсини Києва в роки Голодомору // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63–77.
4. *Павлова І.В.* Торгсини в Західно-Сибірському краї // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.
5. *Демченко Т.П.* Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.
6. *Сергеева С.* Голодні 1932–1933 роки у Чернігові // Скарбниці української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59–68.
7. Соціалістичне будівництво на Чернігівщині 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.
8. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 19–20.
9. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 111.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4051, оп.1, спр.168, арк.3.
11. Там само, ф.539, оп.17, спр.365, арк.5.
12. Там само, ф.4051, оп.1, спр.167, арк.27.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р-323, оп.1, спр.411, арк.48.
14. Там само, ф.Р-1369, оп.1, спр.55, арк.5.
15. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.24, арк.193 – 194.
16. *Горох М.* Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 92.
17. ДАЧО, ф.Р-2063, оп.1, спр.776, арк.23.
18. Там само, арк.23.
19. Там само, ф.Р-5599, оп.1, спр.20, арк.3.
20. Боністика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки й бони як історичні документи (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 92).
21. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 90.
22. *Денисов А.Е.* Бумажные денежные знаки РСФСР, СССР и России 1918–2005 годов. Часть 3. Ведомственные, военные и специальные выпуски денежных знаков СССР 1924–1991 годов. – М., 2007. – С.51.
23. Там само. – С.52–53.
24. *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – 294 с.
25. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.6, арк.25.
26. Там само, спр.135, арк.59.
27. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации... – С. 383.
28. ЦДАВО України, ф.4051, оп.1, спр.49, арк.17.
29. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 113.
30. ДАЧО, ф.Р-5599, оп.1, спр.94, арк.27.
31. *Осокина Е.А.* Золотая лихорадка по-советски... – С. 112; ДАЧО, ф.Р-5599, оп.1, спр.94, арк.27.

Горох М.В. "Торгсин" та його представлення в музейних експозиціях

У статті автор розглядає основні етапи становлення "Торгсину" в Чернігівській області, а також обґрунтовує необхідність висвітлення його діяльності в музейній експозиції.

Ключові слова: Чернігівська обласна контора "Торгсин", товарний ордер "Торгсин", техніка прийому цінностей, музейна експозиція.

Горох Н.В. "Торгсин" и его представление в музейных экспозициях

В статье автор рассматривает основные этапы становления Торгсина в Черниговской области, а также обосновывает необходимость освещения его деятельности в музейной экспозиции.

Ключевые слова: Черниговская областная контора "Торгсин", товарный ордер "Торгсин", техника приемы ценностей, музейная экспозиция.

Gorokh M.V. "Torgsin" and its representation in museum displays

The author examines in the article the basic stages of becoming of "Torgsin" in the Chernigov area. Also he grounds the necessity of representation of its activity in museum display.

Key words: Chernihiv regional office of "Torgsin", commodity warrant "Torgsin", technique of reception of values, museum display.

